

АКЦІЯ "ВІСЛА" В СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Авторка на основі нововиявлених історичних джерел розкриває основні аспекти "Акції "Вісла" в сучасній зарубіжній історіографії.

Based on new historical sources the author has studied the main aspects of "Action "Vistula" in modern foreign historiography.

Історія багата питаннями, які через свій драматизм не лише викликають неоднозначну оцінку та жваву наукову полеміку, але й часто стимулюють загострення політичних, національних та соціальних суперечностей. Традиційно в історіографії ці питання називають "важкими".

До важких питань українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни дослідники України і Польщі відносять питання повоєнних виселень та депортацій. Одним із проявів цього факту є Акція "Вісла" [1].

"Велика операція проти УПА та решти українського населення Польщі (бл. 150 тис. осіб) була підготовлена ще у 1946 р. За зразок було взято сталінську практику "розв'язання національних проблем"... Метою акції було передовсім виселення українського населення, а лише пізніше – знищення українського партизанського руху. Виселення відбувалося із великою брутальністю, супроводжувалося численними вбивствами і ув'язненнями у таборі Явожно. Виселених скеровували на західні та північні землі, прагнучи (без сумніву, свідомо) до розривання парафіяльних, сусідських та навіть родинних зв'язків. Принагідно були ліквідовані всі форми українського національного життя, які ще існували. Важко заперечувати висновок, що прихованою метою цього розселення була ліквідація української громади в Польщі засобами вимушеної колонізації *modo sovietico*" [9]. Ці слова, почерпнуті із статті польського історика Тадеуша Анджей Ольшанського, автора виданої у 1990-тих "Історії України XX ст.", дуже влучно характеризують військову операцію, яку під криптонімом Акція "Вісла" здійснено у квітні – липні 1947.

Тадеуш Ольшанський вивчав причини кількасотрічного українсько-польського "недобросусідства" і вважає, що початок конфлікту поклали події, які почалися у половині XIV ст., коли відбувся розвал Галицько-Волинської держави. Автор намагається довести, що у першій половині XX ст. призвело воно до свого роду українсько-польської "війни тридцятирічної", яка завершилась саме у 1947 році. А коли у ході I світової війни перед українцями відкрився черговий шанс на політичне відродження, то оказалось, що ворогом відновлення української державності в етнографічних межах стала не тільки постімперська Росія (як "біла" так і "червона"), але і Польща. Автор вважає, що сталося це тому, що наслідком півтисячолітньої відсутності українсько-польської державної межі стало свого роду сім'яське зростання – землями, які на думку українських політиків мали б стати суверенною територією України [3, 9].

Т.Ольшанський виголошує, що II світова війна показала, що записаний у статтях Ризького договору успіх польської боротьби за східний кордон був скороминущий. До речі, пише він, що принесена на червоноармійських багнетах нова, "народна" влада Польщі – Польський комітет національного визволення (ПКВН), мусив задовільнитися польсько-радянським кордоном накресленим у липні 1944 року на основі так званої лінії Керзона. Все ж таки на захід від цього кордону залишилася не мала територія, на якій проживало біля 700 тис. українських автохтонів – від Лемківщини на півдні, через перемисько-ярославське Надсяння і Холмщину, до Підляшшя на півночі, яка загальною зветься "Закерзоння" [4, 9].

Т.Ольшанський аналізує політику нової, "народної" Польщі над довоєнною, доводить те, що польські комуністи проголосили планований однонаціональний характер "санаційної" Польщі, де національні меншості складали третину населення. Автор дає припущення, що це співпадало з інтересами Сталіна, який побоювався, що західні союзники із якими мав узгоджувати майбутню карту Європи, можуть не годитися на кордон по "лінії Керзона". Тому що проти нього, за думкою автора, голосно протестував екзильний польський уряд, визнаний тоді США і Великобританією, як єдиний легальний представник інтересів Польщі. Тому вже у вересні 1944 р. ПКВН підписав із урядами Української, Білоруської та Литовської РСР договори про обмін населенням, який мав цей свіжо накреслений політичний кордон перетворити у етнографічний, який у первісному варіанті переселення мало завершитися вже 1 лютого 1945 року, ще перед початком конференції у Ялті. Поляки із Галичини, Волині й Полісся мали переселитися до Польщі, а українці із Закерзоння до УРСР. Т.Ольшанський наводить статистику українсько-польського переселення: поміж жовтнем 1944 та серпнем 1946 року із Польщі виселено 482 тисячі українців, в тому самому часі із УРСР до Польщі переселено 788 тис. осіб [1, 9].

За думкою автора переселення із Закерзоння було у переважній мірі насильством, адже лише протягом кількох перших місяців цієї акції, баламутно названої "репатріацією", її польські виконавці більш-менш дотримувалися принципу добровільності і вже влітку 1945 року, на вимогу радянської сторони, почали систематичне виселення силами трьох військових дивізій.

Польський науковець Анжей Леон Сова продовжив нарис стосунків двох народів в період виселених акцій. Він детально прослідковує причини депортації українського населення, перебіг виселених акцій 1944-1946 рр., а також акцію "Вісла" (1947 р.) [15].

Згідно із обрахунками переселеських комісій, осінню 1946 на південно-східній території Польщі мало залишитися біля 20 тисяч українців. Але й це символічне число, за думкою автора, не давало спокою польським військовикам і вже у листопаді 1946 року, в документі керованих до партійного керівництва та уряду з'явилися сугестії, щоб вирішити питання шляхом примусового переселення на так звані Возз'єднані території, тобто на землі, які до 1939 року належали Німеччині.

Автор аналізує філософію, якою керувалися ініціатори Акції "Вісла", цитує звіт заступника Голови Генерального штабу Польського війська генерала С. Моссора, який у лютому 1947 р. писав міністрів національної оборони та голові Державного комітету безпеки, що українці, які уникнули виселення створюють "небезпеку ірреденти у майбутньому". Оскільки не було вже можливості відправити їх до СРСР, "здається необхідним, щоб навесну провести енергійну акцію переселення цих людей поодинокими родинами в розпорощенні про Возз'єднаних територіях, де швидко асимілюються".

А.Сова визнає, що такого роду операція вимагала ще згоди політичного керівництва, тому на проведеному 27 березня 1947 року засіданні Державної комісії

безпеки було вирішено, що питання буде представлено на розгляд ЦК Польської Робітничої Партії (ПРП) [15].

Автор звертає увагу на те, що досі точно не встановлено, чи був це справді збіг обставин, чи свідомо провокація комуністичних органів безпеки, але день пізніше, 28 березня, у сутичці, мабуть із підрозділом УПА, загинув віцеміністр національної оборони генерал Кароль Свєрчевський. На думку автора, його смерть стала офіційною причиною прийняття комуністичною владою Польщі рішення про виселення українців: "У рамках репресивної акції супроти українського населення, – читаємо у протоколі із засідання Політичного бюро ЦК ПРП, яке відбулося зараз після вістки про смерть генерала, – вирішено: 1. Швидкими темпами переселити українців та змішані родини на возз'єднані терени (передусім у півн. Прусію), без творення компактних груп і не ближче 100 км. від кордону" [15].

А.Сова звертає увагу на те, що згодом переселення стали також виправдувати твердженням, що був це засіб необхідний для ліквідації діючих на Надсянні і у південній Холмщині сил УПА. Особливим моментом, який для польських досліджень даної теми є винятковим, стало те, що автор не замовчує злочинів Армії Крайової та Війська Польського, інших польських урядових і неурядових організацій проти цивільного українського населення під час переселень. В праці подано цифри українських втрат від польського терору. Недоліком даного дослідження є досить невдала спроба пояснити прагнення всього польського суспільства позбутись "української проблеми" через антипольську діяльність УПА [15].

Один із найвідоміших українських інтелектуалів в еміграції Іван Лисяк – Рудницький дотримувався тієї думки, що "польський політичний провід напевне причинився до спровокування катастрофи своїм нехтуванням прав українського народу до вільного життя, на його споконвічній етнічній території та своєю твердолобою поставою в питанні щодо державної приналежності Галицько-Волинських земель". Але в даному випадку йдеться про відповідальність української сторони. Є підстави думати, що з українського боку мали місце не локальні, стихійні ексцеси, але що проводилася свідомо кампанія "очищення терену" від польського населення" [6].

При знайомстві з працями польських дослідників, серед яких чимало безпосередніх учасників тих подій, насамперед, на території Волині і Східної Галичини Є. і В.Семашки [14], А.Перетятковича [10], Ч. Піотровського [11], Ю.Туrowsького [16], Є.Вегерського [2], В.Філяра [17], В.Романовського [13], кидається в очі тенденційність більшості з них у підході до висвітлення українсько – польської боротьби. Вона полягає в прагненні звинуватити в її розв'язанні лише ОУН-УПА, і, навпаки, замовчати, або применшити провину польської сторони у боротьбі за державну приналежність Галицько-Волинського регіону. Неправильним, на думку деяких з них, є погляд на те, що депортація українців в 1947 р. стала помстою за вбивства поляків 1943 – 1944 рр. на Волині та в Східній Галичині.

Таким чином, наприклад, вважає Р.Дрозд, що ще й досі польському суспільству нав'язуються погляди про провину самих українців і цим морально виправдовується примусове переселення цивільної людності, проведене в рамках операції "Вісла" із застосуванням незгідного з міжнародним правом принципу колективної відповідальності [5].

Р.Дрозд не тільки описує виселенську акцію, а також аналізує, що могло спричинити цей процес: "Не секрет, що у свідомості поляків сьогодні побутує погляд, що акція "Вісла" це покарання за кривди, завдані українцями польському населенню на Волині. Однак це є циніч-

ною спробою перекласти вину за акцію "Вісла" на самих українців і тим самим виправдати депортації українських сімей 1947 р." [5].

Автор намагається довести, що така думка породжує багато застережень. Конфлікт на Волині точився у 1942-1944 рр. між місцевим населенням, між Армією Крайовою і УПА. Це була боротьба за державну приналежність регіону. Не можуть за неї нести відповідальність українці, що населяли терени південно-східної Польщі, які з тими подіями не мали нічого спільного. Адже не можна обвинувачувати і карати цілий народ, оскільки тоді стаємо на стороні злочинних сталінських переселень, від яких страждала і польська людність [5].

Характеризуючи акцію "Вісла", Р.Дрозд стверджує, що її провела комуністична влада, яка керувалася прагненням помсти українцям за криваві події на Волині 1943 р., або мотивами необхідності боротьби з УПА. Автор вважає, що йшлося, зокрема, про здобуття симпатії ширших верств поляків і залучення більшої для себе підтримки, оскільки абсолютна більшість тогочасного польського суспільства вороже ставилася до українців і намагалася за будь-яку ціну позбутися їх шляхом поглинання, або виселення [5].

Вагомим доробком у вивченні даної теми є праці відомого українського дослідника з Польщі Євгена Місילה. У Польщі вийшли дві збірки архівних документів, яким передують змістовні й великі за обсягом авторські передмови. На основі поданих документів автор руйнує десятилітніми насаджуваний комуністичною пропагандою стереотип "добровільної репатріації" [7].

Як вважає Є. Місילו, в останній фазі депортація набрала форми класичної етнічної чистки, що супроводжувалась спаленням сіл, нищенням цивільної людності й масовими езекуціями мешканців, провадженими Військом Польським. Особливу увагу автор звернув на питання: "Де закінчувався захист Українською Повстанською Армією цивільного населення Закерзоння перед виселенням й наскільки ним виправдовувались збройні акції проти цивільного польського населення, військ та адміністрації? І чи не переростав цей захист у примушування українців залишитись на польських теренах?" [7].

Підсумовуючи наслідки акції "Вісла" Є.Місילו так описує події: "Видається, що у 1947 р. УПА уже не становила реальної воєнної загрози для Польської держави. Командуючий діючої в Бескидах 8-ї піхотної дивізії у лютому 1947 р. писав до міністра національної оборони М.Ролі-Жомерського: "В регіоні панує відносний спокій". Сполучення, яке в першій половині 1946 р. не могло відбуватися без спеціальної військової охорони, тепер відбувається нормально, без побоювання на можливі напади бандитів. Регіон опанований військом і органами безпеки, а бандитські групи, що появляються в південній і південно-східній прикордонній смузі, переслідуються нашими підрозділами і знищуються" [7].

Щодо жертв польського та українського населення Є.Місילו наводить статистику по Галичині та Закерзонню: "Зведені втрати, завдані УПА польській стороні у 1945-1947 р. згідно з даними військових, становили 2199 вбитих, серед них 997 солдатів, 603 функціонери управління безпеки, громадянської міліції і добровільного резерву громадянської міліції та 599 цивільних. У свою чергу, з українського боку за цей період загинуло від польських рук близько 5,5 тисяч осіб у переважній більшості цивільних" [7].

Польський історик В. Мокрий основну увагу зосередив на військових аспектах проведення акції "Вісла": "16 квітня 1947 року, за підписами міністрів публічної безпеки та національної оборони, з'явився "Проект організації спеціальної акції "Схід", у якому як завдання було

поставлено розв'язання остаточного українського питання у Польщі". Згодом акція отримала криптонім "Вісла", а для її практичної реалізації створено Операційну групу "Вісла", в силі 17,5 тис. солдатів. Її командувачем став відомий вже нам ініціатор акції – ген. С. Москор" [8].

Автор докладно описує насильницький характер проведення Акції "Вісла", яка почалася 28 квітня 1947 року. "Військо вночі окружало села, щоб запобігти втечі мешканців, які вранці отримували наказ протягом двох годин бути готовими до виїзду – із підводами та завантаженим майном". Автор звертає увагу на те, що на першому етапі, який охопив територію довкола Сянока і Перемишля, де УПА та ОУН справді мали свої розвинуті структури, виселення мало характер брутальної пацифікації, яку супроводжували підпали будинків, знущання над родинами членів підпілля та масові арештування. Автор наводить спогади виселенців, які потрапляли до збірних пунктів, де відбувалася вступна селекція, після якої виселенці потрапляли на виділені залізничні станції, на яких формувалися транспорти у місті нового поселення [8].

Офіційно Акція "Вісла" тривала три місяці, до 28 липня 1947 р. В.Мокрий наводить статистику виселених українців та членів змішаних родин, яких розпорошували на Возз'єднаних територіях.

Окрім подій переселення, автор описує Центральний табір праці у місті Явожно, який було адаптовано до нових потреб філією Аушвіцу, де за колючими дротами спеціального підбору для українців, який проіснував до січня 1949 року, опинилося 3,9 тисяч осіб, в тому числі 700 жінок і дітей та майже 30 священиків. Внаслідок жорстоких умов проживання та фізичних знущань загинуло не менше 160 осіб, похоронених у безіменних могилах [8].

Якщо спробувати підсумувати позицію польських істориків обох груп до найбільш дискусійних проблем, то вона виглядає загалом наступним чином. Причини здійснення польською владою примусової переселенської акції "Вісла" у 1947 р., на їх думку, слід пов'язувати з усією попередньою діяльністю ОУН-УПА, як на території Західної України, так і у так званому "Закерзонні" (Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшся).

Щодо "Закерзонського краю", то тут вони всі розмірковують таким чином. Український підпільний рух мусив бути знищеним, оскільки жодна країна не допустила б існування на своїй території будь-якого підпілля. Деякі щоправда схильні вважати, що для цього не обов'язково було виселяти цивільне населення (150 тис. лемків). Воно могло бути зосереджене в поселеннях – таборах, котрі б ретельно охоронялися військами, а після заве-

ршення боїв людям треба було дозволити повернутися на свої місця проживання.

Останню групу праць польської історіографії, яку слід згадати, становлять збірники документів, що були видані у післявоєнний період еміграційними дослідницькими установами, зокрема, Інститутом історії ім. ген. Сікорського та Центром дослідження польського підпілля у Лондоні [12]. Вони містять чимало інформації стосовно діяльності АК на землях спільного проживання українців і поляків.

Таким чином, як бачимо, незважаючи на вагомий внесок зарубіжної історіографії в наукову розробку вище зазначеної теми, вона потребує подальших досліджень з використанням додаткового документального матеріалу, нових методологічних підходів, нетрадиційної постановки і розгляду проблем боротьби польського військово-політичного підпілля в Західній Україні в роки Другої світової війни і викликаного цим українсько-польського збройного протистояння [4].

1. Акція "Вісла" у контексті українсько-польських відносин XX століття. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення Акції "Вісла" (19 квітня 1997 р.) – Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна друкарня, 1999. – 84 с. 2. Wegierski J. W lwowskiej Armii Krajowej / [Wegierski Język]. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1999. – 316 s. 3. Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції "Вісла"). Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 14-17 травня 1997 року. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 132 с. 4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, Т.2. 1946-1947 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василя "Місіонер", 1998. – 540 с. 231. 5. Drozd R. Droga na zachod. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i polnocnych Polski w ramach akcji "Wisła" / [Drozd Roman]. – Warszawa: Tyrsa, 1997. – 190 s. 6. Лісяк – Рудницький І. Історичні есе / [Лісяк – Рудницький Іван]. – Київ, 1994. – Кн.2. 7. Misilo E. Akcja "Wisła". Dokumenty / [Misilo Eugeniusz]. – Warszawa: Tyrsa, 1993. – 524 s. 8. Mokry W. Nie wojskowy lecz polityczny cel wysiedlenczej akcji "Wisła" w 1947 r. // Problemy ukrainców w Polsce po wysiedlenczej akcji "Wisła" 1947 roku. Pod red. W. Mokrego. – Kraków: "Szwajpolt Fiol", 1997. – S. 13-22. 9. Olszanski T. Historia Ukrainy XX w. / [Olszanski Tadeusz]. – Warszawa: SZZAK, 1993. – S. 155-156. 10. Peretiatkowicz A. Polska samoobrona w okolicach Lucka / [Peretiatkowicz Adam]. – Katowice: Ośrodek badań społeczno – kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. – 252 s. 11. Piotrowski Cz. Przez Wołyn i Polesie na Podlasie / [Piotrowski Czesław]. – Warszawa: SZZAK, 1998. – 264 s. 12. Polskie Siło Zbrojne w drugiej wojnie światowej. T. 3. Armia Krajowa. – Londyn: Instytut Historyczny im. Gen. Sikorskiego, 1950. – 927 s. 13. Romanowski W. ZWZ – AK na Wołyniu 1939-1944 / [Romanowski Wincenty]. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 1993. – 407 s. 14. Simaszko W., Simaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludność polską Wołynia 1939-1945 / [Simaszko Władysław, Simaszko Ewa]. – T.1-2. – Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2000. – 1440 s. 15. Sowa A. Stosunki polsko – ukraińskie. 1939-1947. Zarys problematyki / [Sowa Angej]. – Kraków, 1998. – 342 s. 16. Turowski J. Pozoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK / [Turowski Józef]. – Warszawa. – Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. – 599 s. 17. Filar W. "Burza" na Wołyniu / [Filar Władysław]. – Warszawa: Oficyna wydawnicza Rytm, 1997. – 288 s.

Надійшла до редколегії 27.01.10

I. Моргунова, асп.

УЧАСТЬ Н. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО В ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОМУ ГУРТКУ ПРИ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА

Розглянуто діяльність Н. Полонської-Василенко в історико-етнографічному гуртку. Проаналізовано вплив М. Довнара-Запольського на формування Наталії Дмитрівни як історика Росії.

Work of N. Polonska-Vasylenko at the history-ethnographic group was studied. Influence of M. Dovnar-Zapolskiy at the Natalia's formation as a historian of Russia was analyzed.

Ім'я Н. Полонської-Василенко (1884-1973) досить відоме в історичній науці. Але деякі важливі моменти її життя і досі залишаються не достатньо висвітленими і дослідженими. До таких належить участь Н. Полонської-Василенко в історико-етнографічному гуртку. Такі вчені як І. Верба [1], В. Ульяновський [19], Д. Карпуть [4] лише частково вивчали її діяльність в зазначеному осередку.

Завдання нашої статті полягає у висвітленні початкової наукової діяльності жінки під керівництвом М. В. Довнара-Запольського та її участі в науковому гуртку створеному останнім при університеті Св. Володимира.

Навчаючись на ВЖК (1907-1911) Наталія Дмитрівна знайомиться з професором Митрофаном Вікторовичем Довнар-Запольським (1867-1934 рр.), який стає її учителем та науковим наставником. Це був талановитий

© Моргунова І., 2010